

Valér Éva:

A ZAGYVA-VÖLGYI AGGLOMERÁCIÓ 1970-1990 KÖZÖTTI FEJLŐDÉSE

1991 óta az Országos Távlati Kutatási Alap támogatásával folyik *a magyarországi agglomerálódás folyamatának alakulása 1970-1990 között* című vizsgálat.

A kutatás abból indul ki, hogy az agglomerációk (agglomerálódó térségek) olyan településegységek, ahol

- igen sok tényező sűrűsödik, koncentrálódik. Ezek mérése viszonylag egyszerű, de a különböző jelenségek mérése nem állandó, a koncentráció tartalma és területi kiterjedése állandóan változó folyamat.

- Sokrétűek és sokirányúak a településközi kapcsolatok, továbbá ezek a térségek az újdonságok, innovációk elsődleges megjelenési helyei. E két utóbbi jellemző szintén folyamat, de az elsőtől eltérően igen nehezen mérhető, számszerűsíthető.

Kutatásunk módszere az első munkafázisban a faktoranalízis, pontosabban ugyanazon sűrűsödést, népességen belüli ill. területi koncentrációt kifejező mutatók 1970-es, 1980-as és 1990-es értékeivel készített faktoranalízisek egymással való összehasonlítása volt.¹

A faktoranalízisek az SPSS-PC statisztikai programcsomag faktoranalízis programjával készültek. Mind a három évben 8 faktor magyarázta az összes eltérések 70 %-nál nagyobb arányát, azokon belül az első faktornak 35 % feletti volt a súlya.

1970-ben és 1980-ban egyaránt a városiasodottság faktoraként volt interpretálható az első faktor, bár csak fele részben azonos tartalommal. 1990-re a városiasodottság jelentősége csökkent, már csak a második faktornal volt azonosítható, de igen nagy tartalmi hasonlóságot mutatott az 1980-as városiassági faktornal. 1990-ben a fejlődés és a fejlődési dinamika mutatói alkották az első faktort, ezek váltak a területi koncentráció fő differenciáló tényezőivé. Összefoglalóan az a következtetés vonható le a vizsgálat első fázisának eredményeiből, hogy az 1970-1990 közötti időszakban az agglomerálódás társadalmi jellemzői erősödtek, műszaki jellemzői pedig gyengültek Magyarországon.

¹ Számítástechnikai munkatársam Vári Ferenc volt.

A kutatás második fázisában mindhárom vizsgált évre vonatkozóan kiválasztásra kerültek az ország teljes településállományából azok a települések, amelyek a 30 sűrűsödést kifejező mutatóból legalább 5-ben országos átlag feletti, tehát a területi koncentráció minimális hordozói voltak. 1970-ben 593, 1980-ban 657, 1990-ben pedig 880 ilyen település volt az országban. A hetvenes években tehát 10,8 %-al, a nyolcvanas években 33,9 %-al nőtt a területi koncentrációval jellemezhető települések száma, ugyanakkor az átlag felettség mértéke (a területi különbségek miatt) csökkent. A területi koncentrációt hordozó települések - attól függően, hogy hány tényezőben átlag feletti - 5 kategóriába kerültek besorolásra (5-9, 10-14, 15-19, 20-24, 25-30). Ez a területi koncentráció mértékét jelzi.

Annak vizsgálatára, hogy mely tényezők területi koncentrációja állt fenn és az hogyan változott (országosan), csak a kutatás következő fázisában kerül sor. Agglomerációnak, agglomerálódó térségnek az olyan településcsoport tekinthető, amelyben legalább 5 egymás melletti település a területi koncentráció hordozója, ezek tipizálásának alapját pedig a területi koncentráció tartalma fogja képezni (térségenként) a kutatás végső fázisában. A Zagyva-menti térség e szempontú jellemzése jelen cikk számára készült.

A Zagyva-völgyi térség agglomerálódásának folyamata

1970-ben a Zagyva völgyében fekvő települések még nem alkottak összefüggő agglomerálódó térséget.

Jelentős területi koncentráció hordozója volt - 24 tényező átlag feletti értékével - Salgótarján és 13 mutató átlag feletti sűrűségével a szomszédos Bátortereny (akkor még Kistereny és Nagybátöny). Hozzájuk nyugatról Karancsalja, Karancslapujtó és Kishartyán, délről pedig Mátraverebély, Tar és (a Mátraszőlőssel csak később egyesített) Pásztó csatlakozott 5-9 tényező átlag feletti sűrűségével. Ez tehát egy 8 településből álló agglomerálódó térség volt.

Ezt a térséget a tőle délre fekvő következő agglomerálódó térségtől Szurdokpuszti választotta el, ahol a területi koncentráció a vizsgált 30-ból 5-nél kevesebb tényező esetében állt fenn.

A következő térség központja Hatvan volt a 30-ból 17 tényező átlag feletti sűrűségével, és a szomszédos Lőrinciben is 17 tényezőnek volt átlag feletti a koncentrációja. Délről Boldog, nyugatról Heréd és

Palotás, északról Zagyvaszántó (6-9 tényező sűrűsödésével), Apc és Jobbágyi (11-12 tényező átlag feletti sűrűsödésével), keletről pedig Rózsaszentmárton (7 tényező) és Ecséd (11 tényező) tartozott ehhez az agglomerálódó térséghez.

Ezzel tulajdonképpen véget is ért a Zagyva völgyének 1970-es agglomerálódottsága, mivel délebbre tovább haladva csak Jászberény és a szomszédos Jászárokszállás, kissé távolabb Jászapáti, majd még délebbre Ujszász, és végül a Zagyva torkolatánál Szolnok a szomszédos Szajollal, Rákóczi falvával és Törökszentmiklóssal rendelkező 5-nél több tényezőben átlag feletti koncentrációval. A szintén területi koncentrációt hordozó Martfű és Tiszaföldvár nem volt közvetlenül határos ezzel a 4 településsel.

1980-ra a Zagyva völgyének északi és déli végén változott meg az agglomerálódottság. Salgótarján mellett Kishartyán és Tar veszített ugyan területi koncentrációjából, de a területi koncentráció hordozójává vált kelet felől Vizslás és Kazár összekapcsolva Salgótarjánnal és az 1970-ben még különálló Mátraterenyével. Ezzel Pásztó és Mátraverebély elszakadt a salgótarjáni térségtől, és az 7 településre csökkenve kissé keletre húzódott.

Mivel Szurdokpüspökiben nem jött létre még a megfelelő mértékű területi koncentráció, Pásztó és Mátraverebély nem kapcsolódott össze a tőlük délre fekvő hatvani térséggel. Annak kiterjedése kissé csökkent, mivel Heréden mérséklődött a területi koncentráció. A térségen belül viszont fokozódott az agglomeráltság Zagyvaszántó területi koncentrációjának növekedésével.

A Jászságban nem nőtt meg a területi koncentrációt hordozó településszám, nem alakult ki agglomerálódó térség, csupán Jászberényben nőtt meg 9-ről 12-re az átlag feletti sűrűségmutatók száma.

Kiterjedtebbé vált viszont a Szolnok agglomerálódó térség. Szolnok, Rákóczi falva, Szajol és Törökszentmiklós mellett a területi koncentráció hordozójává vált nyugaton Tószeg, keleten pedig Örményes, ezzel itt egy 6 településből álló agglomerálódó térség jött létre. Ez azonban még mindig nem kapcsolódott össze Martfűvel, Tiszaföldváron pedig 5 alá csökkent a területi sűrűsödés átlag feletti mutatóinak száma.

A nyolcvanas években felerősödött a Zagyva völgyének agglomerálódottsága, különösen a középső és déli részen.

A salgótarjáni agglomeráció ismét nyugat felé húzódott. Keleten Vizslás és Kazár megszűnt a területi koncentráció hordozója lenni, azzá vált viszont Dorogháza és Mátramindszent, így Mátraterenye rajtuk keresztül kapcsolódik Bátonyterenyéhez. Nyugaton a salgótarjáni agglomeráció része lett Karancsalján és Karancslapujtón túl Karancskeszi, továbbá Kishartyán mellett Sóshartyán. Ezzel a salgótarjáni agglomeráció 10 települést tartalmazó térséggé nőtt.

Pásztótól délre Szurdokpüspökiben kialakult az agglomerációs településekre jellemző területi koncentráció, ezáltal Pásztó és Mátraverebély összekapcsolódott a hatvani térséggel. Ez utóbbi nemcsak Szurdokpüspökivel bővült, hanem nyugaton Heréddel, keleten Horttal, délen pedig Jászfényszaruval is.

A Jászság még 1990-ben sem volt agglomerálódó térség, annak ellenére, hogy a hatvani térséghez csatlakozó Jászfényszarun kívül Jánoshidán is kialakult a területi koncentráció minimális mértéke. De a Jászárokszállás-Jászberény-Jánoshida településhármas nem kapcsolódik sem Jászapátihoz, sem az Újszászsal és Szászberekkel kezdődő szolnoki agglomerációhoz.

Szolnok agglomerációs térsége viszont lényegesen kiterjedt. Magán Szolnokon megnőtt az átlag feletti sűrűséget kifejező mutatók száma, környékén pedig a területi koncentrációt - ha csak minimálisan is - hordozó településeké.

Észak felé Zagyvarékassal és Szászberekkel, dél felé Tiszavárkonyal és Rákócziújfaluval egészült ki az agglomeráció, ezáltal Szolnokhoz kapcsolódott Újszász is és Martfű is a területi koncentrációs jellegét visszanyert Tiszaföldvárral együtt. Így 1990-ben a szolnoki agglomeráció már 13 települést tartalmazott.

Ha eltekintünk attól, hogy Pásztótól északra Tar és Sámsonháza, Jászfényszarutól délre Jászsalsószentgyörgy nem tekinthető agglomerációs településnek, azt mondhatjuk, hogy a Zagyva völgyének egésze a Zagyva forrásától torkolatáig folyamatos agglomerálódó térség. Ha viszont nem tekintünk el ezektől a "szakosodásoktól", akkor megállapítható, hogy itt 3 agglomeráció van, amelyeket éppen ezek a "szakosodások" választanak el, amelyek éppen ennek megfelelően rendelkeznek eltérő sajátosságokkal: a salgótarjáni, a hatvani és a szolnoki.

Ha nem a Zagyva völgy, hanem a Jászság a vizsgálat tárgya, az állapítható meg, hogy az agglomerálódás alig jellemző. A 18 településből

1970-ben és 1980-ban mindössze 3 volt a területi koncentráció hordozója: a már régóta városi jogállású Jászberény mellett az azóta várossá lett Jászárokszállás és Jászapáti, 1990-re még 2, Jászfényszaru a hatvani agglomerációhoz csatlakozóan, valamint Jánoshida. De 13 jázsági települést még 1990-ben sem jellemezett a területi koncentráció minimuma sem a népesség-foglalkoztatottság, sem a termelés-idegenforgalom, sem az infrastruktúra terén.

A Zagyva-völgyi agglomerációk jellemzése

A Salgótarján körül kialakult agglomerációnak a hatvanas években (egy település kivételével) általános jellemzője volt a népességszám növekedése. A hetvenes években ez sokkal kevésbé volt jellemző a községekre, de Salgótarján népességszáma még nőtt. A nyolcvanas években éppen ellenkezőleg, a községekben nőtt, és az ipari válságjelenségekkel egyre inkább küzdő Salgótarjánban csökkent a lakónépesség száma.

A népességszám növekedése mellett a salgótarjáni agglomerációnak tartósan általános jellemzője volt az ipari aktív keresők átlag feletti aránya és az átlagosnál nagyobb arányú beingázás, ugyanakkor a helyben foglalkoztatottakból csak Salgótarjánban és Bányaterenyén volt átlag feletti az iparban dolgozók aránya. E mögött az áll, hogy a községek ipari aktív keresői tömegesen ingáztak be az agglomeráció két ipari központjába, miközben igen jelentős volt a Salgótarjánból a többi településbe való tercier, azon belül szellemi dolgozók kiingázása. (A szellemi potenciál mutatói csak Salgótarjánban voltak átlag felettiek.)

Fentieken túlmenően a települések közigazgatási területéből a belterület és a lakóépületekkel való beépítettség magas aránya volt tartós jellemzője a salgótarjáni agglomerációnak, az ipari állóeszköz-sűrűség és az ipartelep-sűrűség nem. Ez tehát főleg társadalmi, foglalkoztatottsági értelemben volt ipari agglomeráció, nem az ipari létesítmények területi koncentrációja értelmében, bár a nyolcvanas években nőtt az átlag feletti 1 főre jutó ipari állóeszközértékkel rendelkező települések aránya. De az átlag feletti ipari szellemi dolgozót foglalkoztató települések aránya is nőtt, ami tovább erősítette az agglomeráció társadalmi jellegét.

A tercier ágazatokban foglalkoztatottak magas arányával rendelkező települések aránya csökkent, elsősorban amiatt, hogy ennek területi különbségei 1970 és 1990 között jelentősen mérséklődtek - a tercier foglalkoztatás megszűnt újdonságként agglomerációs jellemző lenni. Csökkent a lakásállomány növekedése a hetvenes években, amikor országosan is főleg a városokra koncentrált - itt Salgótarjánra. És csökkent a kereskedelmi szállásférőhelyek területi koncentrációjának átlag feletti mértékével rendelkező - amúgy is kevés - település aránya a tercier foglalkoztatáshoz hasonlóan az átlagos elterjedés következtében. (Lásd 1.sz. táblázat.)

A Hatvan környékén - tőle északra és délre húzódóan - kialakult agglomerációnak a salgótarjánival ellentétben egyik vizsgált időszakban sem volt általános jellemzője a népességszám növekedése. A hatvanas években csak Hatvanban, a hetvenes években csak Hatvanban és Zagyvaszántón nőtt a lakónépesség száma (e két időszakban az agglomeráció közel ugyanazon településekből állt.) A nyolcvanas években a főleg észak felé kiterjedtebb térségen belül (14 település) is csak 4-nek nőtt a népességszáma.

A népességszám növekedés nem, de az aktív keresők, és főleg azon belül az ipariak átlag feletti aránya tartós jellemzője volt a hatvani agglomerációnak. E mellett tartós volt a települések többségébe a beingázás nagy aránya és - a salgótarjánitól eltérően - a helyben foglalkoztatottakból az iparban dolgozók átlag feletti aránya is. E mellett Hatvanban és tőle északra tartósan jellemző volt az átlag feletti ipartelep-sűrűség. A hatvani tehát sokkal szélesebb értelemben volt ipari agglomeráció, mint a salgótarjáni, az ipari foglalkoztatás és az ipartelepek koncentrációja nem korlátozódott egy-két településre. Nemcsak a nagyobb településekbe való ipari beingázás, hanem a keresztbe ingázás, községközi ingázás is jellemző volt. (A tercier foglalkoztatás és az átlag feletti szellemi potenciál azonban nem.)

Ezen tényezőkön túl - a salgótarjáni agglomerációhoz hasonlóan - a belterületek közigazgatási területen belüli magas aránya és a lakóépületekkel való intenzív (városias) beépítés volt tartósan jellemző a hatvani agglomerációra. Ugyanakkor nemcsak a lakásépítés és az egységnyi területre jutó kereskedelmi szállásférőhelyek számának átlag feletti koncentrációjával rendelkező települések aránya csökkent, hanem azoké is, ahol az ipari állóeszköz állományon belül magas volt a gépek-berendezések értéke. Ez arra utal, hogy az ipar magas fokú

gépesítettsége egyre kevésbé volt újdonság, csak az agglomerációk jellemzője. (Lásd 2.sz.táblázat)

Amint arról korábban már említést tettem, a Jászságot alig jellemzi az agglomerálódás. Még 1990-ben is csak három egymással határos települést jellemzett a területi koncentráció. (Lásd. a 4. sz. táblázatot.)

A Jászságban a koncentráció elsősorban területi jellegű volt, ami tartósan az egységnyi területre jutó kereskedelmi szálláshelyek számának és a lakóépületekkel való beépítettségnek átlag feletti voltában nyilvánult meg. Csökkent az egységnyi területre jutó ipartelep-sűrűség, ugyanakkor mind az öt településen jellemzővé vált a háztartási villamosenergia fogyasztás átlag feletti mértéke, a viszonylag magas életszínvonal egyik kifejezője. A Jászság területi koncentrációt hordozó települései kissé másképp ipari jellegűek, mint a Zagyva-völgyi agglomerálódó térség többi települése. Tartósan átlag feletti az ipari aktív keresők aránya, 1990-ben már az ipar korszerűsége (gépesítettsége) is, de nem mindenhol magas a helyben foglalkoztatottakból az ipariak aránya, és nem jellemző az átlag feletti beingázás.

A szolnoki agglomerálódó térség nemcsak abban különbözött az előzőektől, hogy 1970 és 1990 között alakult ki (nőtt 4 települést tartalmazóból 13 települést tartalmazóvá), hanem abban is, hogy mások voltak tartós, növekvő ill. csökkenő jelentőségű jellemző vonásai.

A lakónépesség számának növekedése tartós jellemzője volt Szolnok növekvő méretű agglomerálódó térségének, de nem minden településben. Hasonlóképpen tartós jellemző volt az aktív keresők átlag feletti aránya de szintén nem annyira általános mint a Zagyva völgyének északabbi területein, feltehetően azért, mert itt több volt az előregedő korstruktúrájú település. A beingázás is általános jellemzőnek volt tekinthető, bár volt néhány település, ahol nem volt átlag feletti. Mindezek mellett - a Zagyva völgye többi térségéhez hasonlóan - tartósan jellemezte a szolnoki agglomerációt is a lakóépületekkel való intenzív, városias beépítettség.

Ahogy területileg terjedt az agglomeráció, úgy nőtt ipari jellege. Egyre több olyan település tartozott hozzá-, amelyben átlag feletti volt az ipari aktív keresők aránya, az 1 foglalkoztatottra jutó ipari állóeszközállomány, de csökkent az olyan települések aránya, ahol átlag feletti volt az egységnyi területre jutó ipartelepek száma. Az ipari jelleg

tehát mint társadalmi jellemző vált egyre általánosabbá, miközben az ipari termelőhelyek koncentrációja volt megfigyelhető (az országos átlaghoz viszonyítva). Ugyanakkor az ipari jelleg növekedése életszínvonal növekedést hozott, jelentősen nőtt az átlag feletti háztartási villamosenergia fogyasztású települések aránya.

A szolnoki agglomerációban a lakásépítés éppen úgy csökkent, mint a másik két térségben, de a kereskedelmi szálláshelyek területi koncentrációja - ahol volt - nem. Viszont - összhangban azzal, hogy itt, a Zagyva torkolata környékén már nagy határú alföldi települések váltak az agglomeráció részévé - nem nőtt, hanem csökkent az átlag feletti belterületi aránnyal rendelkező települések aránya. (Lásd 3.sz.táblázat)

Összefoglalóan az állapítható meg, hogy a Zagyva-völgyi agglomeráció egyértelműen ipari jellegű. Északi és déli részét még jellemzi a népességkoncentráció, középső részét már nem. Általános jellemzője az intenzív beépítettség főleg lakóépületekkel, de ipari létesítményekkel is. Ugyanakkor a létesítményi koncentráció helyett az agglomerálódás társadalmi tényezői azok, amelyek súlya növekszik. Az a körülmény, hogy sem az iskolázottság, sem a szellemi foglalkozásuk aránya nem volt jellemzően átlag feletti, egyfelől a válságjelenségek meglétére, másfelől az azokból való kitörés nehézségeire utal.

M e l l é k l e t e k

A kiválasztott és a táblázatokban szereplő mutatók a következők voltak:

1. a lakónépesség számának 10 év alatti változása
2. az aktív keresők aránya a 15 éven felüliekből
3. az ipari aktív keresők aránya
4. a terciér aktív keresők aránya
5. a szellemi foglalkozású aktív keresők aránya
6. legalább érettségizettek aránya a 15 éven felüliekből
7. felsőfokú végzettségűek aránya a 15 éven felüliekből
8. bejárók aránya a helyben foglalkoztatottakból
9. az iparban dolgozók aránya a helyben foglalkoztatottakból
10. a szellemi dolgozók aránya az iparban foglalkoztatottakból
11. 1 foglalkoztatottra jutó bruttó állóeszközérték az iparban
12. gépek-berendezések aránya az ipari bruttó állóeszközértékből

13. 1 foglalkoztatottra jutó villamosenergia felhasználás az iparban

14. szállodai férőhelyek aránya a kereskedelmi férőhelyekből

15. 1 kereskedelmi férőhelyre jutó vendégéjszakák száma

16. külföldiek által eltöltött vendégéjszakák aránya az összesből

17. vezetékes vízzel ellátott lakások aránya

18. csatornába bekapcsolt lakások aránya

19. csatornázott lakások aránya a vezetékes vízzel ellátottakból

20. az utolsó 10 évben épített lakások aránya

21. emeletes lakóépületek aránya

22. 1 háztartásra jutó villamosenergia fogyasztás

23. 1 km² közigazgatási területre jutó kereskedelmi szálláshelyek száma

24. 1 km² belterületre jutó belterületi lakónépeség

25. belterület aránya a közigazgatási területből

26. 1 km² közigazgatási területre jutó ipartelepek száma

27. 1 km² közigazgatási területre jutó kereskedelmi szálláshelyek száma

28. 1 km² közigazgatási területre jutó lakóépületek száma

29. 1 lakóépületre jutó háztartások száma

30. 1 km² közigazgatási területre jutó helyben foglalkoztatottak száma